

Ks. Paweł R o m a ń s k i, *Biskup warmiński Józef Ambroży Geritz (1783-1867). Życie i działalność*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. dr hab. Wojciech Guzewicz (prof. UWM Olsztyn), ks. dr hab. Piotr Szczur (prof. KUL).

Badając dzieje Kościoła, łatwo możemy zauważyć, że oprócz działania Bożego, stałej asystencji Ducha Świętego, na losy i kształt Kościoła ogromny wpływ ma także pierwiastek ludzki. Na poziomie partykularnym największy wpływ na funkcjonowanie Kościoła katolickiego wywierają jego rządcy, zatwierdzani przez Stolicę Apostolską biskupi poszczególnych diecezji. Od ich decyzji w dużej mierze zależy kształt powierzonego im Kościoła lokalnego. Ich wizja duszpasterska i administracyjna nadaje ton życiu religijnemu wiernych, profilowi duszpasterstwa, funkcjonowaniu instytucji i organizacji kościelnych oraz społeczno-katolickich. Badając sylwetki i dokonania poszczególnych biskupów, możemy zatem poznać dokładniej dzieje lokalnego Kościoła.

W bogatej historii diecezji warmińskiej bardzo pozytywnie zapisał się 41. z kolei biskup warmiński – Józef Ambroży Geritz, którego życie i działalność stanowią temat przygotowanej przeze mnie rozprawy doktorskiej. Ten rodowity Warmiak z Jezioran o niemieckim, mieszczańskim pochodzeniu, kierował Kościołem warmińskim aż 25 lat (od 1842 do 1867 r.) wówczas, gdy Warmia znajdowała się pod panowaniem pruskim.

Ramy czasowe niniejszej dysertacji obejmują cały okres życia biskupa Geritza – od narodzin w 1783 r. do śmierci i pogrzebu w 1867 r. Oprócz okresu rządów w diecezji warmińskiej jako jej ordynariusza przedstawiono zatem w pracy – na ile, oczywiście, pozwoliły zachowane źródła – także pochodzenie rodzinne i dzieciństwo Józefa Ambrożego Geritza oraz jego edukacyjna i kapłańska droga do biskupstwa.

Zasadniczym celem podjętych badań było ukazanie samej osoby bpa Geritza, jego losów oraz wielowarstwowej działalności jako biskupa diecezji warmińskiej, a wcześniej wikariusza katedralnego, kanonika, prałata i suffragana. W tle działalności biskupa przedstawione są również losy Kościoła i polityczno-społeczne Warmii i pozostałych terenów przynależnych do diecezji warmińskiej, w których udział miał jej ordynariusz. Józef Ambroży Geritz może być także reprezentatywnym przykładem postawy katolickiego biskupa w protestanckim Królestwie Pruskim we wzajemnych relacjach

Kościła i państwa, hierarchii kościelnej i społeczeństwa, katolików niemieckich i polskich.

Podjęty temat badawczy ujęty został w 5 rozdziałach, z których pierwszy nakreśla szerszy kontekst historyczny i ukazuje wieloaspektowo sytuację polityczną Warmii pod zaborem pruskim oraz organizację diecezji warmińskiej na przełomie XVIII i XIX w., drugi przedstawia kolejne etapy życia Józefa Ambrożego Geritza, łącznie z ogólną charakterystyką okresu biskupiego, pozostałe 3 rozdziały natomiast ukazują bardziej szczegółowo administracyjną, duszpasterską i społeczno-polityczną działalność biskupa.

Podjęcie takiego problemu badawczego, opisu życia i działalności bpa Geritza, wydaje mi się uzasadnione przede wszystkim z tej racji, iż ten dość długo przewodzący Kościołem warmińskim, a do tego bardzo oddany sprawie Kościoła i zasłużony w jego dziejach XIX-wieczny biskup nie ma jeszcze pełnej monografii. Z opracowań dotyczących jego osoby najwięcej informacji dostarcza sporządzony w języku niemieckim poszerzony, 16-stronicowy nekrolog, wydany w roku śmierci biskupa przez historyka warmińskiego ks. Franciszka Hiplera, pt. *Zur Erinnerung an Josephus Ambrosius Geritz, Bischof von Ermland*. To najstarsze opracowanie ma dziś również wartość źródłową, zawiera bowiem niespotykane nigdzie indziej informacje o dzieciństwie i relacjach rodzinnych bpa Geritza, jego zwyczajów i cech osobowości oraz opinii współczesnych na jego temat. Jak zaznaczył sam autor, praca ta jest jednak jedynie pospiesznie sporządzonym szkicem przedstawiającym sylwetkę i najważniejsze dokonania ordynariusza i domaga się większego pogłębienia tematu.

Ten sam autor napisał również mniejszy artykuł na temat biskupa Geritza z okazji setnej rocznicy jego urodzin, wydrukowany w urzędowym piśmie diecezjalnym „Pastoralblatt für die Diözese Ermland“, a inny warmiński historyk Bernhard Maria Rosenberg opisał w artykule dość szczegółowo działalność poselską biskupa w sejmie Rzeszy. W języku polskim powstały 2 obszerniejsze biogramy, zamieszczone w kolejnych wydaniach pracy zbiorowej pt. *Poczet biskupów warmińskich*. Autorami ich są współcześnie historycy warmińscy – Stanisław Achremczyk i Janusz Jasiński. Informacje na temat biskupa Geritza odnaleźć można także w niemiecko- i polskojęzycznych opracowaniach badających biskupów warmińskich pod wybranym aspektem, np. odnośnie do herbu, wyboru na biskupa, składanych zobowiązań, przywilejów, sporządzonych podobizn, pogrzebu i nagrobka czy stosunku do ludności polskiej. Poza tymi nieco szerszymi monografiami i artykułami na temat bpa Geritza istnieje wiele bardzo związanych treściowo, polsko- i niemieckojęzycznych biogramów

słownikowych i encyklopedycznych. Istnieją też różne opracowania naukowe na temat dziejów warmińskich instytucji diecezjalnych czy wielorakich aspektów życia religijnego w diecezji warmińskiej, które nawiązują także po części do działalności bpa Geritza.

Materiał do powstania niniejszej monografii stanowiły przede wszystkim źródła archiwalne. Najwięcej pozostałości dotyczących bpa Geritza zachowało się w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. Tu znajdziemy m.in. jego akta personalne, dokumentację dotyczącą jego święceń i nominacji, księgę czynności pontyfikalnych, listy pasterskie, różnorodną korespondencję, jak również wiele zespołów akt obejmujących zarządzenia biskupa odnośnie do poszczególnych spraw diecezjalnych, a także akta przybliżające jego wcześniejszą posługę kapłańską.

Kwerenda uzupełniona została o archiwum pruskie w Berlinie (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz), tu zwłaszcza o akta ministerstwa wyznań, jak również o Archiwum Państwowe w Olsztynie, archiwa zakonne Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny (prowincjalne w Braniewie i główne w Grottaferrata), a także o procesy kanoniczne przeprowadzane przez Stolicę Apostolską przed wyborem na biskupa, które znajdują się w zbiorach Biblioteki Watykańskiej, a ich kopie w postaci mikrofilmów także w zbiorach ośrodka naukowego Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Ze źródeł drukowanych szczególną wartość mają rejestry zarządzeń bpa Geritza, sporządzone przez ks. Franciszka Hiplera oraz 2 zbiory regestów zarządzeń warmińskiej kurii biskupiej autorstwa ks. B. Tempskiego i A. Fuhga, a także wydawane corocznie wraz z rubrycelami elenchusy diecezji warmińskiej.

Podjęte badania pozwalają stwierdzić, że bp Geritz zapisał się w historii Kościoła jako nietuzinkowy rządca diecezji warmińskiej w jej pruskim etapie dziejów. Kierował wspólnotą diecezjalną stanowiącą enklawę w protestanckim państwie, którego władze od 1772 r. w imię unifikacji nowych ziem prowadziły politykę mocno ograniczającą i kontrolującą działanie Kościoła katolickiego, uniemożliwiając jego swobodny rozwój i odbierając prawo do ekonomicznej własności i samostanowienia. Pontyfikat bpa Geritza zbiegł się jednak również z początkiem rządów nowego króla Fryderyka Wilhelma IV, niosącego nadzieję na poprawę relacji Kościół katolicki–państwo, a także z wydarzeniami Wiosny Ludów, które wraz ze wzburzeniem społecznym i eskalacją żądań wprowadzenia swobód obywatelskich i zmian zależności społecznych przyniosły także szansę na wywalczenie większej wolności dla Kościoła katolickiego w Prusach. W tę sytuację polityczną umiejętnie wpisał się ordynariusz warmiński, który w trudnych warunkach i zależnościach ju-

rysydykcyjnych i ekonomicznych nie tylko sprawnie administrował całą diecezją, ale angażując się aktywnie społecznie i politycznie dla dobra Kościoła, przyczynił się w znaczący sposób do wieloaspektowego ożywienia duszpasterstwa w swojej diecezji.

Ceniony z racji osobistej pobożności, roztropności, dobroci i łagodności oraz gorliwości w posłudze kapłańskiej i biskupiej Józef Ambroży Geritz swoją miłość do Chrystusa i Kościoła wyniósł w dużym stopniu z rodzinnego, mieszczańskiego domu, dzięki religijnemu wychowaniu rodziców, stawiających również mocny akcent na intelektualny rozwój swoich 4 synów. Poszczególne etapy edukacji w szkołach prowadzonych przez Kościół warmiński, pogłębione formacją duchową w sodalicji mariańskiej i świadectwem spokrewnionych kapłanów, stanowiły pomimo pogłębiającego się kryzysu szkolnictwa dobre podłoże do realizacji powołania kapłańskiego przez Józefa i 2 jego braci, którzy także zostali księżmi. Podjęte w Braniewie studia filozoficzno-teologiczne, uzupełnione rokiem studiów w akademii pijarskiej w Warszawie, wraz z roczną praktyką nauczycielską jako nauczyciela klasyki w gimnazjum reszelskim uwieńczone zostały ostatecznie na uniwersytecie w Münster doktoratem z teologii, który obronił już jako biskup. Niewątpliwie również dzięki osobistym zdolnościom zaszczycony został Józef Ambroży Geritz po przyjęciu święceń prezbiteratu pracą w warmińskiej katedrze i w centralnych instytucjach administracyjnych diecezji na coraz wyższych i odpowiedzialniejszych stanowiskach: wikariusza katedralnego, wicesekretarza i sekretarza kapituły, subdiakona i diakona pontyfikalnego, kapitulnego kaznodziei niemieckiego i penitencjarza, kapelana szpitalnego, skarbnika kurii biskupiej, kanonika warmińskiego, fabryceriusza, sędziego prosynodalnego, konserwatora seminarium duchownego, kuratora dzieł pobożnych, kanclerza, a w końcu dziekana kapituły i z nominacji biskupa S.A. Hattena sufragana diecezji warmińskiej. W swoim życiu kapłańskim zdobywał nie tylko doświadczenie duszpasterskie w najbardziej wzorcowym liturgicznie kościele katedralnym, ale dzięki uczestnictwu w instancjach zarządzających uzyskał także wiedzę i praktykę potrzebną w administracyjnym kierowaniu diecezją.

Jako biskup warmiński był gorliwym pasterzem spełniającym często właściwe swej godności czynności sakramentalne i pontyfikalne, wizytując parafie, troszcząc się o poszczególne instytucje diecezjalne i jak najlepsze funkcjonowanie prowadzonych przez Kościół zakładów edukacyjnych i dobroczynnych. W trosce o właściwe funkcjonowanie wszystkich dzieł diecezjalnych doprowadził w końcu do pełnej realizacji reformy diecezji w myśl regulującej

życie kościelne w Prusach bulli *De salute animarum* i wyegzekwował ostatecznie od państwa pełne uposażenie Kościoła katolickiego.

Do najbardziej charakterystycznych dla rządów bpa Geritza dokonań zaliczyć można rozwinięcie duszpasterstwa w pruskiej diasporze, gdzie dla skupionej na rozległym obszarze w poszczególnych miejscowościach coraz liczniejszej mniejszości katolickiej erygował nowe placówki duszpasterskie ze skierowanymi na te tereny duchownymi i rozpoczął na szeroką skalę budowę nowych kaplic i kościołów. Za jego rządów udało się wybudować w diecezji łącznie 22 kościoły i 4 kaplice, w tym większość w diasporze, erygowanych zostało 17 nowych placówek duszpasterskich, a kilka kolejnych zostało do tego przygotowanych. Charakterystyczną cechą bpa Geritza przy jego bardzo skromnym i zdyscyplinowanym trybie życia była jego wielka hojność i działalność dobroczynna. Powstające liczne świątynie, konwikty dla młodzieży, przytułki i szpitale swoje powstanie i dalszą egzystencję zawdzięczały również okazałym datkom z osobistego majątku ordynariusza, otrzymanego w spadku po duchownych członkach rodziny.

Biskup, wykorzystując złagodzenie polityki kościelnej państwa, ożywił także duszpasterstwo diecezji warmińskiej, szczególnie inicjując, popierając i rozpowszechniając odnowę bractw kościelnych, działalność nowych stowarzyszeń katolickich angażujących poszczególne stany wiernych świeckich i duchownych w życiu kościelnym i społecznym, popierając również nowe inicjatywy przez te organizacje prowadzone: zwłaszcza misyjne, trzeźwościowe, charytatywne, modlitewne, ale także i społeczne. Odnowę duszpasterską diecezji wzmocnił jeszcze serią misji jezuickich, których przeprowadzenie przez długi czas od zaboru Warmii było w diecezji z przyczyn politycznych niemożliwe.

Troszcząc się o czystość wiary katolickiej i wierność Stolicy Apostolskiej bp Geritz gorliwie wypełniał także misję nauczycielską; kierował do diecezjan liczne listy pasterskie (łącznie 38), przepowiadał regularnie słowo Boże w formie homilii i kazań okolicznościowych, instruował też swoich duchownych w wydawanych na różne tematy okólnikach. Rodzinny, szkolny i warszawski kontakt ze środowiskiem polskim oraz troska o docieranie duszpasterstwa do wszystkich diecezjan sprawiły, że Geritz, pomimo niemieckiego poczucia narodowościowego i nieprzychylniej dla Polaków polityki państwa pruskiego, pomimo oporów samych duchownych i kleryków, troszczył się także o kształcenie księży w języku polskim i zapewnienie swojej polskiej części diecezjan katechizacji i duszpasterstwa w ich rodzimym języku.

Dla dobra Kościoła katolickiego i wywalczenia dla niego swobody działania w państwie pruskim zaangażował się ordynariusz warmiński także czynnie

w życie polityczne, realizując mandat poselski w sejmie Rzeszy we Frankfurcie nad Menem i łącząc swoje siły z episkopatem niemieckim. Starał się być na co dzień dobrym, lojalnym obywatelem, posłusznym władzy królewskiej, krzewiącym pokój w państwie pruskim i modlitwę za ojczyznę i króla. W konflikcie interesów państwa i Kościoła w dyplomatyczny, ale stanowczy sposób w miarę możliwości działania stawiał jednak zawsze na pierwszym miejscu dobro Kościoła, dając przykład właściwej postawy pasterza i katolika w świecie.

Treść pracy

I. Uwarunkowania życia i pracy duszpasterskiej. 1. Warmia pod zaborem pruskim. 2. Diecezja warmińska na przełomie XVIII i XIX wieku. II. Zarys życia. 1. Dzieciństwo i rodzina. 2. Edukacja i droga do kapłaństwa. 3. Wikariusz i kanonik katedralny. 4. Biskup pomocniczy. 5. Ordynariusz diecezji warmińskiej. III. Zarządzanie diecezją. 1. Troska o instytucje diecezjalne. 2. Wizytacje parafii. 3. Sprawy gospodarcze. 4. Nowe kościoły i placówki duszpasterskie. 5. Fundacje charytatywne. IV. Działalność pasterska. 1. Czynności pontyfikalne. 2. Nauczanie. 3. Ruch trzeźwości i misje ludowe na Warmii. 4. Bractwa kościelne i stowarzyszenia katolickie. 5. Troska o katolików polskojęzycznych. 6. Jubileusze. V. Zaangażowanie społeczno-polityczne. 1. Wiosna Ludów na Warmii. 2. Poselstwo w sejmie Rzeszy we Frankfurcie nad Menem. 3. Konferencja biskupów niemieckich w Würzburgu. 4. Postawa wobec władz pruskich. Aneks.

Ks. Paweł Romański

Ks. Marcin Kapłon, *Diecezja przemyska w latach 1944-1964*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. dr hab. Jan Pietrzykowski, prof. UKSW (UKSW), ks. dr hab. Waldemar Żurek (KUL).

Zakończenie II wojny światowej spowodowało spore zmiany geopolityczne na znacznych obszarach Europy, a zwłaszcza jej części środkowo-wschodniej. W wyniku owych zmian także Polska znalazła się w strefie wpływów Związku Radzieckiego, który wraz ze zwycięskim marszem Armii Czerwonej umacniał